Национальная библиотека Республики Тыва

2004 чылдың ийиги чартыында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда —282 рубль;
ооң иштинде редакцияга— 120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль.
3 айда — 141 рубль;
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль:
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;
почта чедирилгези—183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда— 258 рубль:
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда – 288 рубль:
ооң иштинде редакцияга – 150 рубль;
почта чедирилгези – 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

№ 119 (16892)

2004 чылдың АВГУСТ 26, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Көдээниң ишчилеринде

НААДЫМГА КИРЖИРЛЕР

Бай-Тайга кожуунну көдээ ажыл-агыйының ажылчыннары республиканың юбилейлерин төлептиг уткуур дээш бо чылын кызып ажылдап турар. Ажылдың түңнели багай эвес деп үвени сөөлгү социал-экономиктиг көргүзүглер херечилээн. Кожуун 706 га черге тараа культураларын, 296 га черге картофельди болгаш 39 га шөлге ногаа аймаан тараан, бистиң санап турарывыс-биле алырга, оларның бо чылын үнгени багай эвес. Ам бүгү дүжүттү үгле чидириг чок ажаап алгаш, сайгарары арткан. Күскү тараа дүжүдүнүң 2 тонназын келир чылга үрезин кылдыр шыгжап алыр сорулгалыг бис.

Мал чеминиң белеткели ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде кидин түлүк чоруп турар. Бо чылын ниитизи-биле 4400 тонна сиген белеткээр планывысты күүседиптер аргавыс бар.

Кожуунда 5 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези, 10 көдээ ажыл-агый-бүдүрүлге кооперативи, 15 арат болгаш 6 дузалал ажыл-агыйы бо хүннерде ажылдап турар.

Бай-Тайга республикада эң хөй малдыг кожуунга хамааржыр. Ында бо хүннерде үгле шээр малдың бажы 133,8 муң, бода мал 11,8 муң, хаван 1,4 муң болгаш аът 1,6 муң баш. Бай-тайгажылар 100 баш хойдан бо чылын ортумаа-биле 86 хураганны, ол хире инектен 78 бызааны камгалап алган. 1011 тонна сүттү саггаш, кожуун иштинге сайгарып, планын 113 хуу күүседкен. Эътти 236 тоннаны белеткээн. Бо продукция планының күүседтинмээни — кожуунда мал хүлээп алыр пунктунуң чогунда.

Чээрби ажыг малчынывыс бо чылын 100 баш хойдан 95-тен 158 чедир хураганнарны алган. Тээли сумуда хуу малдыг Болатмаа Ортааттың коданында 1061 баш хой бар, ооң 360-ы төрүүр хой. Болатмаа Күжүгетовна 100 баш төрүүр хойдан бо чылын 158 хураганны алган. Ол кожуун рекорду болур.

Күрүнеиң "Бай-Тал" унитарлыг бүдүрүлгезиниң малчыны Чочагай Сыргыт-оол оон бичии-ле чыда калбаан. Бо малчын 100-тен 155 баш хураганны алган. Үшкү черни Кара-Хөл сумудан Эректол Иргит чаалап алыр аргалыг болган. Хууда 600 хире шээр малдыг Эректол Шалович 100 баш төрүүр хойдан ортумаа-биле 130 хураганны камгалап алган.

Бо үш малчынны Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының чарлааны "Эң эки көргүзүглерлиг малчын" деп конкурсче киирген бис.

2003 чылда республика чемпиону Чойган Биче-оол бо чылын 100-тен 120 хураганны алгаш, база-ла мурнакчыларның санынче кирген. Күрүнеиң "Бай-Тал" унитарлыг бүдүрүлгезиниң бо аныяк малчыны Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының мөңгүн медалы-биле бо чылын шаңнаткан. Медальды сайыт Алексей Гордеев Тывага кээп чорааш тывыскан.

Кожуунну мурнакчы малчыннарынга "Бай-Тал" КУБ-тан Шолбан Салчакты, Доңмас-оол Иргитти, "Кызыл-Даг" МУБ-тан Эрес Успун-оолду, Кара-Хөл сумудан Калдар-оол Хертекти, Шуй сумудан Серен-Доржу Дарыа-Хөөнү дээш, өскелер-даа хамааржыр. Оларның чедиишкиннеринге бай-тайгажылар чоргаарланырлар.

Часкы хову ажылдарынга "Бай-Тал" КУБ-тан трактористер Алдын-оол Маадыр, Май-оол Серен-оол, "Кызыл-Даг" МУБ-тан Доңмас-оол Оптуг-оол, Окпан-оол Сенди, суггатчылардан Шолбан Чыдат, Кайгал-оол Салчак эки киришкеннер.

Тыванның Россияга каттышканындан бээр 60 болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганындан бээр 90 чылының байырлалдарында бо мурнакчыларывыс республика Наадымынга киржирлер.

Март-оол БААВЫЛ,
Бай-Тайга кожуунну көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги.

План күүседтинген

Эрткен 6 айда агроүлетпүр комплекизи республика бюджединче 14 миллион рубльдиң үндүрүглерин киирген. План 101,3 хуу күүседтинген.

Үндүрүглерниң кол нуруузу арага продукциязының акциз чыылдазындан (44,3 хуу) болгаш чаңгыс аай социал үндүрүгден (24,1 хуу) кирип турар. Акциз чыылдазын үгле чаңгыс бүдүрүлге – "Саян-Алко" акционерлиг ниитилел күүседкен.

Республиканың болбаазырадылга бүдүрүлгелери үндүрүглер, чыылдалар планын 85,8 хуу күүседкен. Ооң күүседтинмейн барганынга бүдүрүлге черлериниң саң-хөө берге байдалы салдарлыг болган. Карылгалыг ажылдаан Кызылдың куш фабриказы, "Макарон үлетпүрү" КУБ республика бюджединче үндүрүглер болгаш чыылдалар төлевейн турар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы үндүрүглер планы күүседтейн турар бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга четпестерни чок кылыр дээш ажылдаарын даандырган.

Мал ажылының продукциязы өзүлделиг

Бо чылдың бирги чартык чылында Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый бараанарының бүдүрүкчүлери 571,7 миллион рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген. Ол эрткен чылдың ол үезинге бодааргa, барык 82 миллион рубль хөй.

Мал ажыл-агыйының продукцияларының бүдүрүлгези база өзүлделиг. Бо чартык чылда эът бүдүрүлгези эрткен чылдың ол үезинге бодааргa, 6,4 хуу, (380 тонна), сүт 23,4 хуу (3,4 тонна), дүк бүдүрүлгези 22,2 хуу (118 тонна) көвүдээн. Ынчалза-даа мал продукциязының бүдүрүлгезин Мөңгүн-Тайга, Чеди-Хөл, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннар эвээжеткен. Сүт саалдазы Биихем болгаш Улуг-Хем кожууннарда база кызырылган, а Кызылдың куш фабриказы КУБ дагаа чуургазының бүдүрүлгезин мырыңай 80 хуу эвээжеткен.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының коллегиязы көргүзүглерин кудулаткан кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелериниң начальниктеринге боттарында тургустунган байдалды анализтээш, четпестерни эдип алырын, черчерлерде көдээ ажыл-агый продукцияларын болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң үзүктелиишкин чок ажылдаарын хандырарын хүлээндирген. Көргүзүглерин эвээжеткен кожууннарның четпестерин эдип алырының хемчег планы бадылаттынган.

Бистиң корр.

Тыванын 60 чылынга

ТҮҢНЕЛДЕР ӨӨРҮНЧҮГ

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң (КЭЭТ) чөвүлели эрткен чылдың август 29-та "Юбилейлерге – 60 буянныг үүле" деп хемчеглер планын бадылаан.

Кичээлдерни болгаш сургуулдарның ажылдарын Тываның Россияга эки тура-биле каттышканындан бээр 60 база Кызылдың үндезилеттингининден бээр 90 чыл ою-биле холбашкан болуушкуннарны барымдаалап тургаш тургускан.

Эрге-хоойлу эртеминиң декадаларын эрттирип турар үезинде юридиктиг консультация пунктузун организастаан.

2003 чылдың октябрьда повар, садыгжы, официант болгаш өске-даа мергежилдерни белеткээр немелде билиг салбыры ажыттынган.

2003 чылдың сентябрь – октябрь айларында техникумнуң иштики болгаш даштыкы дерилгезин кылган, ооң девискээрин чаагайжыдып ногаанчыткан.

"Билиглер хүнүнде" болгаш бирги класс шактарында сургуулдарның кичээнгейин юбилейлерже угландырган, тос айда КЭЭТ-тиң дугайында буклетти типографтыг арга-биле чырыкче үндүрген.

Сентябрь – октябрьда башкылар чөвүлелинге сургуулдар-биле өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың кол документилериниң бирээзи болган "КЭЭТ-тиң студентилеринге орук айтыкчызын" ажылдап кылгаш, хүлээп алган.

2003 – 2004 өөредилге чылында "Төрээн Тывавыс болгаш бистиң Кызылывыс" деп лекторий ажылдаан. Аңаа дараазында темаларга кичээлдерни эрттирген:

(Уланчызы 2-ги арында).

Дыңнадыг

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутаттарының 2004 чылдың октябрь 17-де болуп эртер немелде болгаш катап соңгулдаларының мурнунда суртаал материалдарын "Шын" солунуң арыннарынга халас болгаш өртектиг чырыдарынга херек парлалга шолун ук солунуң редакциязы берип турар.

Кандидат бүрүзүнге халас суртаал ажылынга – 80, а өртектиг – 160 дөрбелчин сантиметрни "Шын" солунуң редакциязы берип турар. Өртектиг парладырга солун шолунуң бир дөрбелчин сантиметриниң өртээ – 30 рубль, дүрген парлааны дээш (ийи хонук дургузунда) – 35 рубль, немелде шрифтилерлиг болгаш шыйыгларлыг болза – 40 рубль.

Бир эвес берген материалдар соңгулда, реклама болгаш массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлуга дүүшпейн турар болза, редакция ону парлаарындан ойталаар эргелиг.

ТҮҢНЕЛДЕР ӨӨРҮНЧҮГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

«ТАР-ның ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга киргени» (лектору – Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң директору В.Д. Март-оол), «Тыванның амгы экономиказы» (лектору – ТР-ниң экономика сайыдының оралакчызы А.Д. Бегзи), «Моол тывалары: чаңчылдар болгаш амгы үе» (ТКУ-нуң деканының оралакчызы Е.В. Айыжы), «Спортчу Тыва» (ТР-ниң спорткомитединиң даргазының оралакчызы В.М. Кара-Тоннуг), «Тыванның композиторлары» (ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Б.М. Кенеш), «Алкоголь болгаш Тыванның чурттакчы чону» (медицина эртемнериниң кандидады Т.В. Ширижик), «Тыванның херээженнери» (ТР-ниң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы И.Ш. Очур).

Техникумнуң эр, херээжен командалары Хову-Аксынга март 15-16 хүннеринде болуп эрткен К.Х. Хойтпак-оолдуң адынга тураскааткан республиканың волейбол маргылдаазынга, ол ышкаш март 18-20 хүннеринде Красноярск хоорайга эрткен «Аныяк Сибирь» деп кулинария фестивалынга киришкен. Ук фестивальга техникумнуң поварлары 3-кү черни ээлээн.

Май 9-та 1944 чылдың апрельде Яссык-Кишинев тулчуушкунунга маадырлыы-биле өлген эки турачы тыва танкист Бай-Кара Биче-оол Маспык-ооловичиниң адынга тураскааткан «Маады Лопсан-Осурнуң чаглаа – Хадың суур» деп чадаг чарыш марафонун эрттирген.

Апрель-май айларында болгаш июль 3-де техникумнуң девискээриниң болгаш өөренир, чурттаар корпустарын юбилейлерге дорт хамаарылгалыг кылдыр чаагайжыткан, газоннарга «60», «90» деп саннар тургузуп турар чечектерни олурткан.

Май-июньда 1, 2 дугаар корпустарның фасадтары, өөредилге садыы септеттинген, чайгы кафени ажыткан, 2 дугаар корпустуң девискээринге демир херимни салган.

«Экономика болгаш эргехоойлу» деп эртем-методиктиг чыындының ийи номерин үндүрген. 2 дугаар үндүрүлгеде Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың «Үе-биле хынаттынган шилилге» деп үүлүн парлаан. Амгы үеде 3 дугаар үндүрүлгени белеткеп турар, аңаа үндезин тываларның бирги съездизи болгаш юбилейлерниң эрткенин чырыдар.

Юбилейлиг хемчеглерниң күүселдезин техникумнуң 2004 чылдың апрель 5-те болуп эрткен башкылар хуралынга сайгарып көргеш, олар үе-шаанда болгаш эки деңнелде кылдынып турар деп үнелээн. 5 башкы сөс алгаш, чорудуп турар ажылдарны эки деп үнелээш, ам-даа кылыр ажылдарга, ылаңгыя өөредилге корпустарының фасадтарының болгаш девискээрлер чаагайжыдылгазынга хамаарыштыр боттарының санал-оналын киргеннер. Немелде хемчеглерни чорудар дугайында саналдарны башкылар деткээн.

Юбилейлиг өөредилге чылының түңнелдери бистерни өөртүп турар.

2001-2002 чылда техникумну 366 сургуул дооскан болза, бо өөредилге чылында 459 доозукчуну үндүрген бис. Оларның 231-и юрист, 147-зи экономист-бухгалтер, 54-ү менеджер, 27-зи маркетолог мергежилдерниң дипломнарын холга алган. Күрүне аттестациязы организастыг, улуг четпестер чокка эрткен.

Июльда 2004-2005 өөредилге чылынче хүлээп алыр комиссия бодунуң ажылын чоруткан. Дужаап киреринiң шылгалдаларынче 1584 абитуриент кирген, эрткен чылын оларның саны 1461, а 2002 чылда 1208 болган. Бир олутче-ле 3, а «эрге-хоойлу» деп мергежилдиң бир олудунчеле 6 абитуриент кордап турган. Түңнелинде 613 студент дужаап кирип алган: хүндүскү салбырже – 410, бот-өөредилгеже – 203 кижи. Кирип алганнарның 80 хуузу шылгалдаларны «4», «5» демдектерге дужааган. Кожуун чагыргаларының болгаш республиканың хереглекчилер чөвүлелиниң сүмелээни езугаар эрткен чылын 31, а бо чылын 51 студентини хүлээп алган. Студентилерниң 71 хуузу көдээден, а бирээзи Хакасиядан болган (энир чылын Красноярск крайдан бир сургуул дужаап кирип алган). Чаа кирген сургуулдарның 200-үбиле анкетаны чоруткан. Оларның 118-и спорт-биле харылзаалыг болган, ооң иштинде 15 өөге, 18 хаакчы бар. 36 кижи ырлаар, 71 кижи чечен чогаал бижиир, 3 кижи хөөмейлээр, 85 кижи – туризм сонуургаар болган. Юбилейлиг байырлалдарга 31 сургуул – ырлаарынга, 71 кижи – чечен чогаалдарын бараалгадырынга, 19 – танцы-сам күүседиринге белен. Юбилей темазынга чечен чугаалар бижиир күзелин 10 кижи илереткен, тыва дугайында илеткелдерни 2 кижи кылыр. Сургуулдарның көвей кезии июль 30-де чаагайжыдылганың күш-ажылчы десантызынга идепкейлиг киришкен. Ниитизи-биле техникумга чаа күш немешкен деп болур. Мурнувуста келир 2004-2005 өөредилге чылы. Ынчан улуг кичээнгейни Тиилелгениң 60 чылынче угландырар бис. Техникумнуң корпустарын болгаш ниити чурттала бажыңын чаа өөредилге чылынга август 20-ге чедир белеткеп дооскан.

Дозур-оол ТИНМЕЙ,
КЭЭТ-тиң директору.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

- Россияның Президентизи В.Путин даштыкы херектер сайыды Сергей Лавров-биле Иракта байдал дугайын чугаалашкан. «Иракта байдал нарын хевээр-дир, ынчалза-даа алызында барып ол чурт-биле экономиктиг харылзааларывысты катап тургузар бис, бо талазыбиле чогуур хемчеглерни ажылдап кылыңар» дээн даалганы Президент сайытка берген.
- 28-ки Олимпий оюннарының онгу хонуунга чедир россий спортчулар алдын 6, мөңгүн 16, хүлер 19 медальдарны чаалап алгаш, команда аайыбиле 11-ги черде чоруп турар. Сөөлгү медээден алырга, тыва өөге Лариса Ооржак чижиг сегиржип алыышкыннарга ниитизи-биле 5-ки черни ээлээн. Август 26-да төрээн Тывазынга чаныып келир.
- Президент В.Путин транспорт сайыды Игорь Левитинни хүлээп алгаш, ылаңгыя чурттуң мурнуу чүгүнде девискээрлерге транспорт айтырыын дүрген шиитпирлээр сорулганы салган.
- Россияның Чазаа 2005 чылдың күрүне бюджедин Күрүне Думазынга чугаалажыбиле киирген. Мурнундагы чылдарга бодааргa, келир чылдың бюджеди карылгалыг эвес, харын 275 миллиард рубль орулгалыг болуру, чогумчудулга фондузунга 500 млрд. рубльди немей мөөңнээни илерээн. Ол дугайын саң-хөө сайыды Алексей Кудрин дыңнаткан.
- Эрткен вторникте Россияның девискээринге ужар чүүлдүң ийи озал-ондаа болган. Тула болгаш Донда-Ростов хоорайлардан ужуп үнген ТУ-134 болгаш ТУ-154 деп пассажирлер самолеттары аңдарлып дүшкен, аңаа олурганнардан дириг арткан кижи чок. Бо дыңнадыглар улуг дүвүрел болдурганын В.Путин дыңнаткан.
- Россияның онза байдалдар сайыды Сергей Шойгу өөредилге албан черлеринде өртке удур байдал талазы-биле интервью бергеш, бо талазы-биле байдал Сибирьниң федералдыг округунда багай бооп турарын демдеглээн. Дээди өөредилге черлериниң ниити чурттала черлеринде байдал база багайын ол айыткан.
- Украинаның хамаарышпас күрүне бооп догуннаанының 13 чылын байырлыг байдалга демдеглээн. Украина хамаарышпас күрүне бооп, 1991 чылдың август 24-те догуннаан. Киевке шериг парады эрткен.
- Хөл шыдыраага делегей чемпиону Фишер каш чыл бурунгаар АКШ-тан дезип чоруткаш, чоокта чаа Японияга туттурган. Япон шыдыраачы кыс-биле өг-бүле тудуп, ол чурттан хоргадал дилээрге, чөпшээрешпээн болгаш Фишерни чуртунче чандырар дээн.
- Уралда Азия-Европа аразының кызыгаарында эрги тураскаалды чаарткан. Онза чараш бир улуг дашты Ыраккы Чөөн чүктен, өскезин Россияның барыын кызыгаарындан эккелгеш, тургускан. Удавас ол тураскаал чоогунга турисчи төптү, гостиницаны, ресторанны тударын көрген.
- Румынияның полициязы транспорттуң янзы-бүрү хевирлерин ажыглаарындан ойталааш, шуптузу чадаг-терге мунуп, ажылдаарынче шилчээн.

(Агентилелдер медээлеринден).

XXVIII Олимпий оюннары

АДА-ӨГБЕЛЕРИ МӨГЕ УКТУГ

Бо хүннерде Грециянның Афины хоорайда болуп эртип турар 28-ки Олимпий оюннарынга 2 тыва кыс киришкени-биле эвээш санныг чурттакчы чоннуг республикавыска онзагай.

Республиканың улуг-бичии бүгү чону бөмбүрзектиң эң шыырак дээн спортчуларының маргылдаалары-Олимпиадага чаңгыс чер-чурттугларының киржип турарынга чоргаарланып, олар дээш аарып, Олимпий оюннарын кичээнгейлиг хайгаарап көрүп турар хүннерде Өвүр кожуунга сургакчылап чорааш, Хандагайты сумузунда Лариса Ооржактың ада-иези, өгбүлези, чоок кижилери-биле таныжып чугаалажыр аскежиктиг болдум.

Өг-бүле телефон дамчыштыр уруундан хостуг хүрешке маргылдаалар август 22-де эгелээрин билип алгаш, телевизор чаныдан ыравайн "аарып" олурлар. Ларисаның авазы Оюмаа Монгушовна бүгү назынында районнуң комсомол организациязынга машинакчылап ажылдап чораан. Ачазы Бюрбю Чирикович бо хүннерге чедир чолаачы ажылын салбаан, кожуунуң төп эмнелгезиниң дүрген дуза машиназын мунуп ажылдап турар. Ларисаның ада-иезиниң кайызының-даа талазындан ада-өгбелери мөге уктуг. Бюрбю Чирикович боду база хүрежир, ооң адазы Чирик Шыырапович Бора-Шайга 9 кожуун мөгелериниң хүрежинге шүүп, Хөндергейниң кончуг дээн мөгелерин октап турган улуг мөге, малдың сарлык, теве, чылгы, хой дээш, доозазын кадарып чораан эки малчын.

Бюрбю, Оюмаа Ооржактар 3 ool, 2 кыстыг, олар бичиизинден тыва улустуң амыдыралының кол өзээ — мал ажылынга, ооң-биле холбашкан адаан-мөөрейлиг, көрүксенчиг оюннар аът чарыжы, хүрешке ханы сонуургалдыг. (Ооржактарның өг-бүлези амдаа суурда мал-маганны тудуп, сүдүн саап ижип олурар). Оларның 1985 чылдың август 18-те төрүттүнген хеймер кызы Лариса бичиизинден ool уруглар оюну ойнаарынга ынак, эрескашпагай, бичиизинден адазы аңнаар, согуналаарга аът-хөлдүг, чадаг арт-сын кезип, аалдар, ол-бо кожууннарже ажылдааргa-даа чыда калбас, кадыг-бергээ өөренип өзүп орган. Ооң ачызында ол аңнаар болза аңнап болур, машина мунар болза, «класстыг» чолаачыдан дудак чок мунар дээрзин Ларисаның акылары, угбазы, ада-иезиниң каттырынчыг ужуралдар, солун таварылгалар дугайында чугааларындан билип алдым.

Бюрбю Чирикович уруунуң хүрежип эгелээнин мынчаар сакты-дыр:

— Бир-ле аът чарыжы болган черге, өрү ховуга хамык улус чыглы берген турар, чеде бээримге, Торгалыгдан аът чарыштырып келген улус уруумну оолдар-биле хүрештирген тур. Ынчан көңгүс бичии, 5-6-ла харлыг турган. Улус көөрге, ойнаан оолдар аразынга бичии уруг оолдар октаан, ойнаан турган дижип тур. Эң баштай хүрежип турганын көргеним ол. Ооң мурнунда 3 харлыында бажыңга девиирден башка, чогум хүрешпес турду. Хүрежи бергенде адаанче киргеш, көдүргеш октаар арганы кончуг ажыглаар кижи. Бир-ле 3-4 чыл бурунгаар черле кайы хирел дээш шын-на сеткилимден уруум-биле тутчуп кириптим. Кончуг шалыпкыны-биле кирген соонда, база-ла ол арганы ажыглааш, дораан октаан. Адаанче кирер-ле болза, алгаш дүжүрер-дир.

Лариса школага бирги классче киргеш, удаваанда хүреш секциязынче кирип алган. Ынчан Хандагайтыга ool уруглар хүрежир турган, ол-ла хевээр чүгле оолдар-биле хүрежип чорааш, школаны дооскан. Школага, суурга, кожуунга спорттуң өске-даа хевирлеринге маргылдаалар болурга, оон чыда калбас, киришкен турар идепкейлиг спортчу турган. Бир кезек кик-боксинг сонуургап, ол талазы-биле секция-даа чоруп турганы бар. Оон удаваанда катап-ла хүрежип кирипкен. Бичиизинден башкызы амгы тренери Виктор Достай турган. Ларисаның ава-ачазындан «Кыс уруунар хүрежип эгелээрге, ону хоруп турган силер бе?»деп сонуургаарымга, «Чаа-ла хүрежип эгелеп чорда, кыс кижи оолдар-биле хүрешпе. Хол-будуң бертип-бежей бээр дээш сургап, чугаалап шаг болган бис» деп харыыладылар. Ларисаның угбазы Людмила кыс дуңмазы хүрешпезин дээш кезек секция баргыспайн хоруп-даа турган:

—Кыс кижи хүрешпес, оолдарзыг болбас чоор дээш маргыжып-даа турдувус. Школага өөренип турда, кыс форма кедирип кааргa, бажыңдан үнгеш солуттунуп алгаш, өөредилге соонда формазын дедир солуй кедип алгаш чаныып кээп турган боор кижи. Кады чоруур эш-өөрү кезээде-ле оолдар болур. Хүрешкеш октаткан болза, ол кижи-биле катап-катап хүрешкеш туруп бээр. Азаның бичези кончуг дижир, биске бодааргa бичии тургаш-ла, ачам-биле хамык кожууннарны доозазын кезип каапкан.

Даштындан көөрге шыңгыы ышкаш, чогум бодунуң иштики сагыш-сеткили чымчак, уян, хамык улусту каттырткан, улус чалгааратпас оюн-баштак. Ам ийи-чаңгыс маңаа каш хонук келгенде Ларисаның чаныдан ыравайн кады-ла туруксаавыс келир. Кызылга келирге-ле, дораан кажан келирин айтырар, ынаар чоктаксаар-дыр бис — дээн Людмиланың чугаазын авазы деткип, уруу дээш чалбарып олура: «Уруум эът аймаанга кончуг ынак» — дей-дир.

Тыва хүреш тыва кижиниң эът-ханында сиңген деп болур, ынчалза-даа кижи бүрүзү анаа-ла мөге болу бербес, аңаа турасорук, чүткүл, күш-шыдал херек дээрзи билдингир. Маңаа хамаарыштыр Ларисаның өг-бүлези-биле бо хүнде кады "аарып" олурган кожууннуң спорт килдизиниң даргазы Алексей Базыр-оолович Монгуш, кады өскен эжи, чаңгысклассчызы, кожазы, чаңгыс коляскага өскен эжи Отсүрен Маадыр-оол оларның Ларисаның кажан-даа белеткел үспес соруккурун, шыдамыккайын чугаалап олурарында ужур-ла бар. Делегей ареназынче чаа-ла үнүп, Олимпий оюннарының хүннеринде 19 харлапкан аныяк мөге кыстың Олимпий оюннарынга киришкеш, 5-ки черни ээлээни бистиң спортчуларывыска келир үеде делегей чемпионнары болурунга канчаар-даа аажок улуг магадылал.

Чойганмаа САТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 7-де эрткен хуралының № 6 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 7-де эрткен хуралының № 6 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 738

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 12-де эрткен хуралының № 7 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 12-де эрткен хуралының № 7 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 739

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 27-де эрткен хуралының № 8 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 27-де эрткен хуралының № 8 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 740

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 27-де эрткен хуралының № 9 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың май 27-де эрткен хуралының № 9 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 741

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың июнь 10-да эрткен хуралының № 10 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың июнь 10-да эрткен хуралының №10 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 742

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың июнь 17-де эрткен хуралының № 11 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың июнь 17-де эрткен хуралының №11 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 743

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың июнь 17-де эрткен хуралының № 12 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 «Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың июнь 17-де эрткен хуралының №12 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилериниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де № 249 «2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш. ООРЖАК.

Кызыл, 2004 чылдың август 20, № 744

САЙЗЫРА-ЛАА, ТЕВЕ-ХАЯ

Теве-Хаяның 70 чылынга

БУРУНГААР ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ДЕМДЕКТЕРИ

1934 чылда Тыванын көдээ ажыл-агый дуржулга станциязын Теве-Хаяга организастаан. ТАР-ның бирги эртемшинчилел албан чери ол болган. ССРЭ-ден чаладып келген эртемденнер орта ажылдаары-биле чедип келирге, оларның ажылдаар, чурттаар оран-савазы херек болу берген. Ынчангаш суурну тудары чугула айтырыг турган. Баштай конторану, чурттарга бажыңнарын, ясли-садикти, магазинни, пекарняны, чунар-бажыңны, эртем-шинчилел ажылдары кылыр албан черлерин туткан. Суурну Теве-Хая деп адаан.

Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының эртем ажылдакчылары эртемге үндезилээш, чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидер, малдың уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер дээш улуг ажылды кылып чорутканнар. Ынчангаш бо эртем албан чери барыын кожуннарның болгаш республиканың мал, чер ажылын хөгжүдер херекке биче эвес үлүүн киирген. Дуржулга станциязын 1962 чылда Таңдының Дүргенче (Сосновкаже) шилчидипкен, ооң баазазынга «Тыва» совхозту тургускан, ол мал семирти азыраар ажыл-агый болган. Теве-Хаяга янзы-бүрү нацияның кижилери эп-найыралдыг, бир демниг ажылдап тургаш, бо черниң социал экономиказын хөгжүткен, чон тодуг-догаа чурттап турган.

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының төнчүзүнде рынок экономиказынче шилчилгениң кончуг берге чылдарында совхозтуң, суурнуң ажыл-агыйы бууран, акша-көпеек, кыварчаар материалдар чок, бараннар, аъш-чем аймаа ховартаан, өртээ аартаан. Мооң чылдагааны-биле Теве-Хая сумузунуң чурттакчы чонунуң амыдыралчурттарга элээн берге байдалдар таварышкан. Ону ажып эртер дээш тодаргай хемчеглерни алган бис. Ботбашкарнып тургаш, боттарын боттары хандыртынары ажыктыг деп санааш, албан черлериндан эгелээш хуу хамаатыларга чедир тараа, картофель, ногаалар аймаа тарыыр, мал өстүрер ажылды организастап киргеш, каш чыл эрткенде багай эвес түннелдерни чедип алдывыс. Амгы үеде сумунуң албан черлери, хуу кижилери мал болгаш чер ажылының продуктулары-биле хандыртынган, амыдырал-чурттарга чүгээртээн.

Социал адырның албан черлериниң ажыл-чорудулгазын экижидеринче кичээнгейни салган, септелгезин чоруткан, дериг-хереклер-биле четчелээн. Кудумчуларны корумчурумчуткан, херимнээн, агарты чугайлаан, чаагайжыткан. Ынчангаш бурунгаар хөгжүлдениң демдектери көстүп келген.

Тыванын Россияга каттышканының 60, Кызылдың тургустунганының 90 база Теве-Хаяның 70 чылдарының байырлалдарынга чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш сумунуң чурттакчы чону шалыпчы ажылдап турарлар. Мооң түннелинде мал, чер ажылында, социал адырда, чаагайжыдылгада болгаш өске-даа ажыл-хереките кылган чүүлдеривис бар. Эң-не кол айтырыг чоннуң амыдырал-чурттарга экижидери болуп турар. 336 өреге бар, оларның колдуу ногааларны, картофельди тараан, тараа культураларын өстүрүп турарлар эвээш эвес. Малдың баш саны чыл келген тудум-на көвүдеп орар. Мал болгаш чер ажылындан алган продуктуларының артыкшылдыын чон саткаш, акша-төгерикти ажылдап ап турар болу берген. Чон хуузунда 56 чиик машиналыг болгаш өске-даа янзы-бүрү техникалыг. Чылдан чылче чоннуң саны немежип турар.

Сумуда ийи уруглар сады, эмнелге, школа, Культура бажыңы, библиотека, харылзаа чери, хереглекчилер ниитилелиниң болгаш хуу магазиннер чонга бараан болуп ажылдап турар. Оон аңгыда «Хемчик» муниципалдыг бүдүрүлге, «Девээлиг-Хая» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкыны, беш арат ажыл-агыйы сумуда бар. Олар шуптузу байырлалдарда белеткелди чорудуп, боттарының мурнунда салдынган хүлээлгелерин күүседип, багай эвес ажылдап турарлар. Ниитизи-биле алырга сумунуң албан организациялары, чурттакчы чону Теве-Хаяның болгаш көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының тургустунганының 70 чылының байырлалын төлептиг уткааннар, ам болур республиканың юбилейлерин ажылынга чедиишкиннерлиг уткуурунга бүзүрелдиглер.

Елизавета ГРАЧЕВА,
Теве-Хая суму чагыргазының даргазы.

ТӨӨГҮДЕН ОДУРУГЛАР

❖ 1934 чылда Москвадан көдээ ажыл-агый эртемденнери чедип келгеш, кара суг кыдыынга чээрби ажыг майгыннарга, чамдыктары казанак бичии бажыңнарга чурттап турган. Суурну тудуп тургузары чугула херек болу бээрге, бо черниң шевер араттары Дуюза Ондар, Адыя Донгак, Самбуу Монгуш, Ойдуп Ооржак, Бүрбүжап Куулар болгаш өскелер-даа Адар-Төштүң Кара-Сугга экспедиция турган черниң бажыңнарын Теве-Хаяже көжүрүп эккелгеш, баштай конторану, эртемденнериң чурттаар ниити чурттарга бажыңын болгаш өске-даа объектилерни тутканнар. Ынчангаш олар суурнуң үндезинин салган кижилер болган.

❖ 1940-1942 чылдарда эртемден Казанцеваның удуртулгазы-биле бөлүк тыва кыстар суурнуң ортузунга чимистиг сад тарып эгелээн. Орта янзы-бүрү сорттуң яблонязын, сливазын, вишнязын, грек тоорукту, малинаны, инек-караан, кызыл-катты болгаш өске-даа чимистиг үнүштерни тараан. 1948 чылда чимистиг сад дүжүдүн элбээ-биле берип эгелээн. Александра Куулар, Хензиг Куулар, Ольга Ойдуп, Нина Донгак, Чучун Ооржак болгаш өскелер-даа чимистиг үнүштер, ногаалар аймаа өстүреринге орус эртемденниң дузазы-биле мергежилдиг кижилер болу берген. Сөөлгү чылдарда Ольга Ооржак чимистиг садтың ажыл-чорудулгазын удуртуп чораан. Олар бо чугула херекке дыка хөй кижилерни өөреткен.

❖ Суурнуң ортузун куду агып бадып чыдар кара суг ынчан кончуг терең, шапкын турган болганындан аңаа тараа дээрбедээр суг дээрбезин кылган турган. Аңаа чүгле суурнуң улузу эвес, барыын кожуннарның хамаатылары тараазын дээрбеледип алыр чораан.

❖ Кончуг челер, маңнаар, чыраалаар аъттарны аът ажаакчылары Иван Устинов, Иван Горбунов, Семис-оол Куулар болгаш өскелер-даа ажаап өстүрүп, өөредип турганнар. Кызылга наадымнарга болгаш өске-даа маргылдааларга ол аъттар киришкеш, ыяап-ла шаңналдыг черлерни алыр турган. Дуржулга станциязының удуртукчуларынга аъттарны директорнуң дужаалын езугаар быжыглап каар турган. 1957 чылдың май айда дужаалда мынчаар айыткан: «Л.Я. Гладковка «Хорошийни», И.Т. Кызыл-оолга «Кауряяны», В.А. Быстровка «Гнедуха №16-ны»... быжыглаар».

❖ Бо черниң үндезин чурттакчыларының чугаазындан алырга, дуржулга станциязының баштайгы директорунга Долмажап ажылдап турган. Ооң дараазында чылдарда Кижиир-оол, Бапын Ондар, Негей Соян, Михаил Казанцев, Амагиров директорлап ажылдаан. Сөөлгү чылдарда Илья Кызыл-оол, Соян Сонам бо албан-хүлээлгени күүсеткеннер.

Теве-Хая ортумак школазының өөреникчилери ногаалар ажаалдазында.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ҮЛҮҮН КИИРГЕН

Содуна Сазыгбанович Ондар — Теве-Хаяның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының ажыл-агыйын хөгжүдеринге төлептиг үлүүн киргеннериң бирээзи. Аныяк оол баштайгы чылдарында мал ажылынга киргеш, бо херекке бердингенин көргүскен. 1944 чылда көдээ ажыл-агый техникумунга түр курс доскаш, дуржулга станциязының сүт-бараан фермазының эргелекчизинге, 1948-1960 чылдарда кол зоотехник болуп ажылдаан. Ынчан симменталь инектерни хүнде үш катап саар, бир инектен-на 30 литр сүттү саап алыр турган. Оларның ажаалдазы, чемгерилгези эки болганындан хөй продукцияны бээр. Бүдүрүкчү бугаларны инектерден аңгы ажаар, чемгерер турган. Оларның иштинден «Авангард» деп шолалыг буга кайгамчыктыг улуг, шыырак болган. Ооң деңзизи 1470 кг четкен. Ол кончуг күчүтен амытан инектерни бертип туруп бээрге, Москваның улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге берипкен. Шак мындыг эки ажылхеректи бүдүреринге Содуна Ондар бодунуң билиин, күжүн, арга-дуржулгазын киирген.

Дуржулга станциязы көжүп чоруй бааргa, «Тыва» совхозтуң кол зоотехнигинге ону томуйлаан. Ооң ажылдап турган чылдарында ажыл-агыйның шээр малының баш саны өскен, бээр продукциязы көвүдээн. Ол чүл дээрге мал ажылының тускай эртемниниң бодунуң херээн эки билирин көргүзүп турар.

Содуна Сазыгбанович чурттарга-зының сөөлгү чылдарында совхозтуң ажылчын комитединиң даргазынга ажылдааш, бо хүлээлгезин база-ла ак сеткилдиг күүсеткен. Ооң эргезинге турган көдээ клуб тергиин дериттинген, бот-тывынгыр уран чүүл доктаамал ажылдап, көрүлделерге ыяап-ла шаңналдыг черлерни алыр турган.

Төлептиг ажылдакчының өгбүлези сес ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен. Олары шуптузу бодунуң төрүттүнген, өскен, күш-ажылчы базымнарын алган ынак Теве-Хая суурдан көже бербээн, ооң социал экономиказын сайзырадыр херекке үлүүн киирип чоруурлар.

Арынны Таан-оол ХЕРТЕК, Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ белеткээн.

ТЕВЕ-ХАЯ

Теве-Хая төрээн черим,
Тевек ойнап сеңээ өстүм,
Барык шөлүң шимеп
каастаан
Барыксанчыг
шөлээн-дир сен.

Делгем хову ортузунда
Хая-даштан сиилбиттинген,
Теве ышкаш тейжигешти
Ҳаяалыг хүн оттуруптар.

Эртенги хүн херелдери
Саарыгланып ойнай бээрге,
Эрте шагда тоолда буура
Сагыжымга кирер чорду.

Чаагай тараа чаның дургаар
Чапты берген чалгып чыдар.
Дазыр шөлде тараа, ногаа
Даамалдап чыткан дег сен.

Мөңге тевем сеңээ барып,
Тейиң суйбап эргелетсе.
Мөгеннериң аразынга
Тепкиленип чассып алза.

Виктор ЧОПТУН-ООЛ.

«КӨШКЕН ХЕМЧИККЕ» УЛАЖЫШ...

«Шын» солунга үнгүлээн В.Монгуштуң, О.Алдын-оолдуң «Көшкен хемчиктер» дугайында материалдарын кончуг сонуургап номчудум. Хемчиктерниң бурунгаар кожууннарже көжүп турганының чылдагааны янзы-бүрү турганын В.Монгуш тайылбырлап бижээн чорду. Бир кол чылдагаан 30-40 чылдарда улустуң мал-маганының хөй турганындан мал одарладыр чер чедишпейн турганында дээн болду. Ол шын боор.

Мен ам бодап орарымга, одар-белчиир чедишпезиниң барымдаазы бар. Бистиң Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга сумузу дижик. Ооң девискээринде кыжын шээр мал кыштадыр кыштагларны салаа базып санап болур. Хөл-Өөжүнден эгелээш, Сел-Чарыкка чедир Кызыл-Тайга хөрээнде кыштаг турар чер чок, дески кадыр кызыл хаялар-ла болгай. Шаанда мен бичиимде Сел-Чарыкка Очу-Кадай ажытөлү-биле, Көк-Чарыкка сумунуң эң байы, кончуг хөй малдыг мөге Донгак Даржык кыштап турган. Ооң үгле иезиниң безин саар инээ үжен ажыг. Сарыг-Хаяга мээң ачам Ондар Халбың, Оргу-Шөл бажынга Ондар Көк-кыс (медицина эртемнериниң бир дугаар тыва кандидады Ондар Дамбуунуң адазы), Кадыр-Орук аксында Ишкин иштинче харап алган турар кыштагга Ондар Байыр (Чимит-Доржунуң адазы) кыштап турган (бистиң черниң чамдык улузу шолалыг болур, чамдыктарының езулуг аттарын сөөлүнде билип алган мен. Байырның шолазы — Шуугаар). Бис чазын бел бажында Өртең-Өдек деп чазаавысқа келир бис. Даржык суг Дөргүнге чазаар. Ол шагда улустуң малы хөй болганындан бир чарыкка-ла бир аал кыштаар. Кыштаглар ол-ла-дыр.

Үстүү-Ишкинден көшпес, аңаа турум чурттап турган улус хөй. Чижек кылдыр хөй эвес улустан киирейн. Ишкинниң мырыңай бажы Көжээ ынчаар Хартыга, Бөөдер, Чаштан-оол (Ногаан), Күнзү, Маадык суглар, оон кудуладыр Хүүректигге Данзырын (Узун-Калчан), Намдак (Тенек-Намдак), Дүлей-Намчыл (үнү чок), оон кудуладыр Быймба (Кеский), Даваа (Кечил), Таңгыт-оол (эки-аттыг), Дондук (Кара-хам), Ыймажап (Чагыртчы), Кызыл-оол (Чингис), Самдаң (Самдак бошка), Ортуңмай (Хүндү), Хүртүжүк (Эргилдирер), Докчаа (Дүктүгашак), Даңзын-оол, Кодур-Бут дээш, оон-даа өскелер турум чурттап турганнар.

Тарылга шөлүн ап көөр болза, бүдүн сумуга хамаарыштыр көңгүс эвээш. Инек-Даш бажында Доора-Тал бугазының мурнуу талазында, суг чеде бээр хире черде кезек шөлдер. Ол черни араттар үлежип алгаш, тараа тарыыр турган. Ачам арбай, актараа, чиңге-тараа, сула тарыыр дөрт бичии шөлдүг үве. Чазын Үстүү-Ишкин суурдан үндүрген буга дөзүн эмеглежип аштап, суг хөй келир кылдыр ханыладыр казып, чыырыктап алыр. Шаанда буга дөзүн дагып турган дижир үве. (Чүдүлгени чеже-даа хоруурга улуг улус оозун кагбас болду). Аъш-чемин буга дөзүнге бүдүү өргүп, Шагаада аал-оранын арыгладып, аъш-чемин арбыдадыр кылыр, саңын салыр. Ээренин чажыра азып алгаш, аңаа тейлеп олурар. 46-48 чылдарда Ишкинге чамдык хамнар катап хамнай берген. Хам-Кадай, Кара-Хам (кыргана-ачам) сугларның хамнаан черинге баргаш, даңны атсы, хүн үнгүже кайгап, кедергей сонуургап турдум. Ооң соонда оларны катап хоруп, Байыр-оолду (Чолдак-Хамны) 5 чылда шиитке чорудуптарга, хамнаарын соксатканнар).

Тараа шөлүнүң хараганын сөгер, даштардан арыглаар. Сугну база ээлчежип суггарар. Тарылгага белеткел үезинде ачам дүне-даа удувас, шөлүн кадарар, улус суг чайып аппаар дээр. Ынчан Инек-Даш (улуг кара даш) тараа шөлүнден ыракта турар үве. Ол шөлге үүү хире хөй кижи тараа тарып турган деп? Сөөлүнде колхоз тургустунуп, Чес-Булуң кыдыынга чедир тарып каапкан дижир үве.

Ишкин улузу тараа тарывас турган. Тарыыр чер чок. Хем бажындан чамдык улус күзүн дүжүт ажааган соонда, хапсавалыг тараалап келир. Ачам берип-ле турар кижи.

Тараа, сиген шөлүн Чес-Булуң арты, иштин тавартыр черчери-биле кажаалаар. Кажаа тударын арбан улузунга хемчээп тургаш үлеп каар, чыраа кезип, сөөртүп тургаш ону тудар, кажаа иштинче мал киирбес. Тараа тараан соонда аалдар кажаа даштынга Чес-Булуң кыдыын дургаар дистиндир хонуптарлар. Чамдык улус май айны сөөлзүредир малын семиртири-биле эки элбек оттуг сериин Ишкинниң чайлагларынче көжүрүп үнүптерлер. Ишкинге көжүп чеде бээрге, от-сиген хөлбеннээн, чечек-чимис айыраңнаан, эртен эртеден хектер чарыштырган, агаарның арыг, сериин деп үвези эртен, кежээ кижи шыырныгып турар, магалыын чугаалааш чоор боор. Кижи эртип шыдавас шыргай арыглар, арга-эзим ногаан хевин кедипкен, аалдарны манаан дег турар.

Мен бичии турумда Алдыы-Чайлаг-Шөл, Ак-Даш, Хүүректиг-Аксы, Өртең-Арыг ынчаар чайлаглаар турган бис. Сөөлзүредир шала кудулап, Үстүү-Хадыңныгга, Чамзылыг-Аксынга, Ээр-Каът аксынга чайлаар апарган бис. Ачам арай кааннап, от-сиген кадып турар болза, доора хемнер — Алдыы, Үстүү Хадыңныглар баштарынче кезек көжүп үне бээр үве.

Мен ол көшкүн амыдыралга канчаар киржип чораан мен? Авамның уруглары доктаавас чораан кижи дээр, мен чааскаан ызырнып калган мен. Ынчангаш ада-иемниң эрге-чассыг уруу бооп өзүп келзимзе-даа, чаңгыс мен деп тамчыктаныр харык чок. Азыраан ийи дуңмаларым менден 8-9 хар бичии. Менден өске дуза кадар кижи өгде чок болганындан, билип келиримгеле, мал соондан кылаштап чоруур кижи болган мен. Баштай анай-хураган, бызаалар кадарар. Кажан хой кадара бергенимни бодум орта сагынмас-тыр мен. Школа баар мурнунда кыжын (8 хардан 9 харже кирип тура) Сарыг-Хаяга хойну чааскаан кадарып кыштадым. Эгезинде ачам үдеп, одарга чедирип, чээрген-биле канчаар от салып алырын өөредип турду. Будумга өй дагалыг мен, дагга тайбас болур үве. Часкаар черге хой төрүптерге, хураганын инчеекке суккаш, хоюмну эдертип алгаш чанып келгеш, дыка-ла амырап турар мен.

Черле үүнү кылбас боор. Чайын хой, өшкүнү хүнде ийи катап саар. Дүъште, кончуг изигде, чадагай кажаа иштинге хамык изиг хойлар аразынга оларны саарының бергезин үүү дээр боор. Шаанда чайын үгле хой сүдү-биле шай сүттээр, инек сүдүнүң шынарын куду дээр болгай. Сөөлүнде эскереримге улус колхоз хоюн сагбас апарган үве чоржук. Хой, өшкүден база кончуг хоюг, амданныг арбын сүттү саап аар үве-ле болгай.

Эге школа май 1-де тарай бээр. 1-ги класс дооскан чазынымдан эгелеп тарааны ачам-биле иелээн тарыыр турдувус. Мен аът бажы (башкарар) мунар, ачам андазын тудар, ачам үрезин чажар, мен илиртээр. Ачам чайын Ишкинден бадып, тарааны каш-даа катап суггарар. Күзүн ону ажаарда, хол кадыырыбиле кескеш, моожалаар. Ону баглаары меңээ берге үве. Ооң соонда чылдың-на ажыглап турары төгерик шөлдүң ортузунда киизин (узун чагы) кадап каан турар. Ол шөл бичии-даа даш чок, арыг болур. Моожаларны киизинни долгандыр салгаш, аъттарны азы шарыларны кошкулааш, ону долгандыр бастырар. Тараа сывындан адырлы бээрге, ону арыглаар, богу салгынга арызын дээш хүүрек-биле өрү алзы эжип октаар. Арыглаан соонда барбаларга урар. Шала күскээр келир чылын үрезин кылыр тарааны кодандан шала ояк, мал баспас хире черге уургайларга хөөп каар. Артканын чиир. Ак-тарааның чамдыызын дээрбелиг черге аппарып далган кылдыр тырттырып алыр. Чазын тараа тараан соонда чайын чиир тараа артпас. Улус колдуунда ак чем: божа-хойтпак, ааржы, быштак, өреме, эът, мүн-биле чайлаар. Ачам Көжээ баазазының далганын Чадаанадан үдүрүп чедиргеш, оон далган, кагжыргай (сухарай) эккээр. Оон-на амданныг үве чок. Сиген кезерде ачам хоюн дөгерип, арагазын арбыдадыр тип дергилээш, шынааға кээп, ында чооккавының улузун чыггаш, сиген кезиштирер. Ам болза шеф-тир ийин. Өске-даа улус улуг ажылын ынчаар эмеглежип кылчып чораан. Сиген кургаарга хөпээннээр, сарааттаар. Ол-ла бүгү ажылдарга бичиимден киржип келген мен.

Чаңгыс мен-даа эвес, өске аалдарның уруг-дарыы база-ла ындыг. Чай-даа чок, ада-иезинге дузалажыр. Хойну колдуунда аалдарның уруг-дарыы кадарар. Улуг улус өске ажыл кылыр. Мал азырап, тараа тарып амыдырап чораан улустуң ажылы кажан-даа үзүлбес, ону санаар болза солун арны чедишпес. Ол шагда хой кадарган кижи үгле кокайлардан коргар, оон өске кижи коргар үве чок. Кокай-даа болза хаая чоруур. Кандыг-даа ыракка, кандыг-даа бедиктерге чорааш, үгле хоюн-на эки хайгаараар, ол эвес болза үстүп чоруй барып болур. Ам бо шагда-ла "ийи буттуг бөрүлер» оран-таңдының бөрүлериннен дора, уруг-дарыг хамаанчок, улуг улустан безин хунаар апарган шаг-дыр. Арганың бөрүзү безин бичии кижидир дээш базынчактавас, үнүң үнмейн алгырып чадап далбаңайнып турунда, хөөннүг-хөөн чок, хая көре-көре, аргазынче кылаштап кире бээр. «Кижи бөрүлер» бөгүн өскениң күжүбиле тодар бис деп чоруурлар, бурган оларны ялалаар, чоннуң каргыш-чатказы оларга ыяап-ла чедип, ажы-төлүнүң келир үези шаптараазынныг болур, оларны эки үвеге чедирбес деп үвени олар бөгүн бодавайн чоруурлар. Олар эвес болза, күжүр малдың өзүүчели аайлыг эвес, бо чылгы чаш мал төлү ийи чыл болгаш төлдүг апаар. Ынчаар-ла улажып өзүп чоруй баар. Өзеп чип, аалчыга берип, күрүнеге дужаапдаа турда, сыыгаар эвес.

Ам "көшкен хемчиктерже" кириптейн. Мен бичиимде, 30 чылдар төнчүзү боор, улусту дыңнаарга «бурунгаар көжер» деп чугаалыг апарган. Бистиң черден ынчан бурунгаар көже берген улустан Ондар Доржу (Чолдак-Доржу), Куулар Демчик, Куулар Чыважык, Ондар Араажы, Ондар Самбуу (Сарыг-Самбуу), Ондар Өмүне оларны сактыр-дыр мен. Олар шупту Чедерге келген.

1951 чылдың чайынында мээң ада-ием болза Чедерже көшкеннер. Ол чайын чүүгүн эккеп кааш, малын сүрүп алыры-биле дедир чоруй барганнар. Мен Алдыы-Ишкинден көжүп келген, авамның честези болур Ондар Дукааның өөнге ооң уруу Наңзалбаа, күдээзи Шкоп, школачы бичии оглу Салчак-оол суглар кады турдувус. Ынчан Чедер сууру улуг эвес, чаңгыс кудумчулуг, эге школалыг, бир садыглыг, үнген ыяш-даш-даа чок, баарында бичии кара суглуг суур болду. Дөртен чылдар төнчүзүнде Хемчиктен сүрүп келген хөй малын каттыштыргаш, өрген чок турган куруг ховуга "Тиилелге" деп колхозтуң таваан салган улус колдуу-ла Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга сумуларының эрги чурттакчылары, Алдыы, Үстүү Ишкиннерден көжүп келген улус болду. «5-6 оюн өрегелер бар, холук чок хемчиктер бис» дижир улус болган.

Долгандыр көөрге делгем ховулар, үнген ыяш чок-даа болза, от-сиген элбек, үргүлчүле сырыннап турар болгаш чайын, мээң манааным дег, таан кончуг изиг эвес чорду. Чоокта тургустунган колхозтуң ажылагыйын хөгжүдер дээш шудургу ажылдап турар чон болду. Малы суурдан ырак одарларда кадаттарда турар, тудуг ажылын шапкыны-биле чорудуп турар чон болган. Колхозтуң даргазы Дөңгүр Салчакович Седен-оол деп кижи турган. Садыгжызы Алдыы-Ишкинден Ондар Бавуу. Кым-даа, кая-даа анаа олурар эвес, мен база ажылдаар дээш колхоз конторазынга чеде бердим. Колхоз даргазы эптигээлдек, чугаакыр Седен-оол дарга мынча дидир: "Сен-даа сиген-саган кылып тургаш чоор сен, ажылдаан улуска солундан номчуп берип чоруп турзунза ажырбас». Мени, чаа школа дооскан кижини, өөренип чораан уруг үүнүң ажылын кылып билирил деп база бодаан боор, оон ыңай ынчан школа дооскан улус ховар, мени анаа-ла хүндүлээни ол боор деп бодаан мен. Мен өске аныяктар-биле бир дөмей, колхозтуң ажылынга киржип эгеледим.

Баштайгы үеде ховуда тараан картошканың довураан чымчадып, бок үнүжүн чулуп чоруп турдувус. Бистиң бригадиривис Хувар Сереновна элээн хөй кадайларны, уругларны эдерткеш, ховуга чедире бээр. Кылыр ажылывысты айтып бээр, кончуг идепкейлиг хөглүг, баштак угбай. Ооң өөнүң ээзи Алдыы-Ишкинден көжүп келген Ондар Сүдер-оол акый үргүлчү тудугга ажылдап чорду. Олар хөй ажытөлдүг өг-бүле үве. Хеймер оглу Вячеслав Сүдер-оолович Ондар кандыг-даа бертик-межелди эде эмнеп каар "алдын холдуг", ховар талантылыг кезер эмчи болган. Ол ат-алдарлыг эмчини Тывада билбес улус ховар боор.

Сиген кезер өй чедип кээрге, хөй аныяктарны сиген кезеринче эвилелдээн. Мен хөпээн салчып турдум. Хөй аныяктар кады ажылдаарга хөглүү-даа кончуг. Ынчан эге школа өөренникчилери Борис Ондар, Сергей Седен-оол, Эрензен Тежит, Оюн Дугаржап, Ондар Салчак-оол дээш, оон-даа өске оолдар улуг улус-биле бир деңге ажылдап турарлар үве. Баштай суур дужунче ырак шөлдерге ажылдап турдувус. Кежээ ажылывыс дооскаш, аъттарывыс мунупкаш, чарыш аъдының маңы-биле суурже чарыштырып кириптер бис. Аът-хөлдүң хамык херекселдери, сиген кезер, бөлдүрер машиналарывыс, сава-саңга, идик-хеп ол черге чыдып каар. Ону кым-даа албас. Ынчан суурга клуб чок турган. Кежээлерде аныяктар, эр-херээжен улус хол бөмбүү ойнаар. Ону кайгап тургаш, ону судьялап өөренип алган мен. Бир кежээ курортка концерт болуру дыңналган. Аъттарывыс мунупкаш, ынаар чизиредип чоруптувус. Курорттуң бичии клувунга артистер концерт көргүскен, дыка солун болган.

Меңээ, кыжын интернатка өөренип кыштааш, чайын дыштанылгамда аал ажылы кылып, Ишкинимниң кадыр-берт сыннарын кырлады, хая-даштыг мээстерин одурту хой кадарып чайлаар чораан кижиге, сууржуң чурталга солун болду.

Адак соонда курорт үстүнге тейлер аразында сигенни кезип дооскану-биле мээң колхозчу ажылым төнген. Кызылга келгеш, август 31-де «Шын» солунга корректорлап ажылдай берген мен. Ада-ием «Тиилелге» колхозунда болганда, чай кадында ынаар чанаттаар апарган мен. Ынчан олче чоруур хөлге дээргеле «ыяш сөөртүр» деп машина. Ону дозуп алыр чер амгы Каа-Хем суурнуң артында кара дагның үстүү ужунда Каа-Хем кожууннунче баар оруктан дагже чарлып чоруткан орук белдири. Ол орукту Даш-Оваа оруу дээр. Ынчан автобус деп үве бар эвес, аңаа чедир ыраксынмас-даа халып чеде бээр үве. Чедерже баарда машинаның кабиназының артында 2-3 кижи олуруп болур үш адыр кожуг бар, аңаа олуруп алыр, дедир келирде долдур чудук чүдүрүп каан узун, бедик машинаның кырынга олуруп алыр. Ынчаар аргыжар турдувус.

Ачам суг көжүп келген соонда, ачамның кады төрээн угбазы Седи-Көк кырган-авам оглу, кенни Айыр-Санаа, Көк-Уруг, уруу Санчай, ачамның дуңмалары Байыскылаң, Сотпа суглар база көжүп келген. Ынчалдыр-ла дөргүл-төрел улус бөлүү-биле көжүп кээп турган. Авам, ачам ол черге 6-ла чыл чурттааш, көңгүс аныяк тургаш, аразы ырак эвес "кызыл-дустап" чоруй бардылар. Колдуунда мени сүрүп, чоокшуладыр көшкен улус үве. Кызып-кылайып чорааш, мени эртем-билигге чедирип кааш, мээң ажыымны шоолуг көрбейн барганы кончуг хомуданчыг болган.

Авам, ачам Чедер ховузунда Эрзин баар орук чоогунда, Касымаа даай-авам Теве-Хаяның хөөрүнде, Сүт-Хөл баар орук кыдыында «кажааладып алган» чыдарлар. Шынап-ла, чеже катап халдып эртип, оларны бодап, ырын бүдүү ырлап эртим дээр.

«Тыва кижиге төк кээп дүшкен төрээн черинден эргим үве чок. Өскен-төрээн черин каапкаш, өскээр көжери кандыг-даа чонга аар-берге болуру чугаажок, хини тудуш булуну үүден чоок, эргим» деп, В.Монгуш бижээн чорду. Ол кончуг шын. Ынчалза-даа салым-чол кижини кайнаар-даа алгаш баар, кара бажын өске черге салыр ужур таваржыр-дыр.

Чедерге (ам Кур-Чер дээр) көжүп келген ада-ием, дөргүл-төрелдерим, чаңгыс чер-чурттуг хемчиктерим чурттап чораан, оларның ажы-төлү, салгалдары ам-даа чурттап чоруур болгаш, ол чер меңээ база кончуг эргим, чоок черим болу берген.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

Юбилейлерге уткуштур

ЧҮГЛЕ УГААН, КҮЗЕЛ ХЕРЕК

Тыванын хөй националдыг күчүлүг совет күрүнеиң составынга каттышканындан бээр 60 чыл болуп турар. Кижи назыны хире шак бо үе дургузунда Тыванын болгаш ооң хамаатыларының амыдыралынга болган чаартылгаларның дириг херечилериниң бирээзи мен. Тодаргай каш чижектен киирейн.

Бүгү Тыва чаңгыс аай электроэнергия системазынга улаттынып, дүн-хүн дивейн, электри энергиязын ажыглап эгелээн. Чаа-чаа колхоз-совхозтар, суурлар тургустунган. Фабрика-заводтар туттунган. Улуг-Хемни кежилдир 3 улуг көвүрүг салдынган. 70 чылдарда Кызылдың мурнуу талазынга бүдүн хоорайжыгашты туткан. Агаар, суг, орук аргыжылгазы сайзырап, экижип эгелээн. Машина-техниканың саны көвүдээн. Ооң-биле чергелештир кижилерниң угаан-медерели сайзыраан. Эртемниг кижилер чылдан чылче немежип турар. Компьютер техниказын барык школачы бүрүзү билир апарган.

Эки чүвени эки дээр бис. Чурттал га 40 чылдарга бодааргa, магалыг апарган-дыр. Шупту чүве бар, чүгле угаан, күш, күзел херек. Амыдыралдың үндезиннери – аъш-чем, идик-хеп, дериг-херексел дээш, оон-даа өске чугула чүүлдер анаа-ла боттары кижи аксынче кирип келбес. Ынчангаш чүнү-даа канчаптып болурунуң аргазы бар магалыг бо үеде чүгле шудургу күш-ажылдан бүгү кежик хамааржыр.

Төөгүвүске артар бо улуг байырлалды бүгү тала-биле эки уткуур деп бодаар болза, кижи бүрүзү бодунуң эрткен оруун, амгы болгаш келир үезин хынамчалыг көрүп, «төрээн Тывамның сайзыралынга дөмек кылдыр оода чаңгыс ыяш олурткан мен бе» деп шүгдүнер болза эки деп санаар мен. Хүнүнде хлеб барчогун бодавайн, даартагы хүннү бодап, каш чыл эртсе, амыдырал канчап баарыл, ону моон-даа ыңай экижидерде чүнү кылырын бодап чурттаар ужурлуг бис.

Төрээн Тывамның, төрелдешкен чонумнуң бо кел чыдар улуг байырлалынга бодум хирешаам-биле белеткенип, чурттап олурар бичии бажыңымның девискээрин арыг-силиг тургузуп, келир кышка четчири-биле ыяшты, сигенни, картофель, ногаа аймаан белеткээр деп сорулга салып алган чурттап олур мен.

Биче-оол СОЯН,
пенсионер.
Тес-Хем кожуун, Куран суур.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИМНИ ИЛЕРЕДИЙН

Бир эвес 1939 чылда ачамны эдерип, Кызылга чорумал кижи бооп кээп чораан болзумза, 1943 чылдан эгелээш эртем-билиг чедип ап, өгленген черим – Кызыл болган. Уругдарыымның эртем-билиг алган чери, ажылдап-чурттап турар чери база – Кызыл. Күш-ажылчы базымны эгелээн черим – Кызыл.

Өөренип-даа тургаш, албан черлеринге, организацияларгадаа ажылдап тургаш, шеф ажылынга чеже катап киришпээн, кудумчуларны чаагайжыдар, оруктар, тротуарлар кыйыынга чеже ыяшты олуртпаан дээр ону. Ам кайгамчык чараш асфальтылыг, ногаан ыяштарлыг кудумчулар, хөй каът чурттал га бажыңнары, клуб, культура бажыңнары, ортумак болгаш дээди өөредилге черлери, школалар, профтехучилищелер, техникумнар, театрлар, кинотеатрлар, спорткомплекстерни көргеш, магадаар, өөрүүр-дүр мен.

Кызыл – хөй нациялыг чоннарның хоорайы. Мынчага дээр чурттааш, тыва, орус, хакас, бурят, якут, украин, татар, моол, кыргыс, немец, алтай – кандыг омак-сөөктүг улус-биле ажылдаваан, кожа чурттаваан дээр. Езулуг эп-найырал деп чүвени көрген-даа, чурттап эртип-даа чор мен.

1953 чылда шериг албанындан халажып келгеш, чайын "Шын" солуннуң редакциязынга корреспондентилеп ажылдаан мен. Мени ажылга хүлээп алган кол редактор – Оюн Араптанович Толгар-оол. Ол ам бистиң аравыста чок. Кончуг-даа аргадуржулгалыг, хоочун журналистер-биле ажылдап турдум. Удаваанда Толгар-оол дарга Тыванын партия обкомунче депшип чорупкан. Редактор Донгак Одай-Сюрюнович Бегзи апарган. Үр чылдарда ажылдаан дуржулгалыг чогаалчылар: Байкара Хөвеңмей, Салчак Тамба, Салчак Самба-Люндуп, Монгуш Люндуп, Түлүш Кызыл-оол, Сергей Кызыл-оол, Алексей Содунам, Монгуш Топчаа, Тыванын эң баштайгы хоочун башкызы Алдын-Херел дээш, оон-даа өскелер меңээ, аныяк ажылдакчыга, арга-дуржулгазын күзелдии-биле дамчыдып берип чораанныр.

Кызылга чурттап чораан угбам Монгуш Чымбаевна Часкыл ТАР үезинде Тыванын херээженнер килдизиниң даргазы чораан. Кажан ТАР РСФСР-ниң составынга автономнуг область бооп каттышканда, Тыванын партия обкомунуң херээженнер килдизинге ажылдап чорду. Честем Шалчыма Сызынмаевич Салчак Тыванын Дээди судунга ажылдап турду. Олар ам кайызы-даа чок, мөчээн. Оларның ачызы-биле мен эртем-сургуул чедип ап, комсомолдуң-даа, партияның-даа дээди школаларын доостум.

Тыванын 60 база Кызылдың 90 чыл оюн таварыштыр ынак хоорайымның чурттакчыларынга байырымны чедирип, бистиң аравыста ам чок-даа болза, мени өөредип кижизиткен Кызылдың №2 тыва ортумак школазының башкыларынга Алексей Макуроолович Белек-Баирге, Ася Александровна Федченкога өөрүп четтиргенимни илередип, кады өөренип чорааным өөрлерим – Тывага бир дугаар он классты алдын медаль-биле дооскан Андрей Чычаан-оолга, мөңгүн медальдың эдилекчизи Юрий Аранчынга болгаш өскелерге черге чедир мөгеердир мен.

Дартан-оол ЕНДАН,
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

СПОРТ

«ЭРЕС-ДИДИМ ООЛ»

Тыванын аныяк шыдыраачылары Долаан Салчак, Костя Кан, Идам Ичин-Норбу болгаш Артыш Ондар Новосибирск хоорайга улустар аразының «Эрес-дидим оол» деп фестивальнга киришкеш келген.

Бо чылын 14 дугаар эртип турар бо фестиваль Казахстандан, Сибирьден база Екатеринбургтан Сахалинге чедир 14 областардан 7-14 харлыг 200 хире киржикчилерни хаара туткан. Киржикчилерни харназы аайы-биле 4 бөлүкке чарган, швейцар система-биле 9 чадага оюннуң түңнелинде Костя Кан биле Долаан Салчак бирги, үшкү черлерни чаалап алганнар. А Идам Ичин-Норбу ийи аңгы бөлүкке сан талазы-биле ийиги база дөртку черлерни үлешкен.

Фестивальга 2 оол, 1 уругдан тургустунган командалар аразынга маргылдаага бирги черни новосибиржилерниң шыырак дээн белеткелдиг "Гамбит" командазы ээлээн. Шаңналдыг черлерни ээлээннерге база киржикчилерге "Холидей-классик" деп маркетингилер каттыжыышкынының фирмазы белектерни тывыскан.

Школачылар аразынга шыдыраа маргылдаазын Новосибирск облазының чагыргазы болгаш немелде өөредилге төвү "Факелдиң" бедик деңнелге эрттиргени демдеглексенчиг. Тыва Республиканың Өөредилге яамызының Уругларның спорт школазының ачызы-биле фестивальга чораан бичии тыва гроссмейстерлер маргылдаага киржиринден аңгыда, академхоорайга чурттавышаан, эштип, кадыкшылын быжыглап дыштаныр аргалыг болган.

Н.ШИШИГИН,
бөлүктүң удуртукчузу.

ЧУРУКТА: Артыш Ондар оюн үезинде.

ОШАЧКИ дыңнадып тур

ОРУККА ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУР

Тыва Республиканың ОШАЧКИ ажылдакчылары 2004 чылдың эрткен 7 ай дургузунда орук шимчээшкинин айыыл чок болдурарының талазы-биле улуг ажылды чоруткан.

Орук озал-ондаан эвээжедиринче угланган профилактиктиг хемчеглерни боттандырар дээш күш-ажылчы коллективтерге 374 ужуражылганы эрттирген, өөредилге черлеринге 270 лекцияны номчаан.

ТР-ниң ОШАЧКИ-ниң чанында орук постулуг албан чериниң истелге салбыры база ОШАЧКИ-ниң Кызылда салбыры "Вихрь-антитеррор", "Корум-чурум камгалалы" операцияларынга, "Пешеход", "Эзирик чолаачы" рейдилеринге киришкен. Рейдилер үезинде 251 эзирик чолаачы туттурган, 1210 орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажыткан таварылгаларны бүрүткээн, 182 кижини эзириктер сергедир черлерже киирген, 34 хамаатыны ИХК-ның дежурный кезектеринче чедирген.

Орук шимчээшкинин хайгаараар ажылдар үезинде ОШАЧКИ ажылдакчылары 27131 орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажыткан таварылганы илереткен, 2318 эзирик чолаачыны туткан, 1270 херекти судче чоруткан, оларның иштинден 159 чолаачы техника башкарар эргезин казыткан. Торгаалдың ниити хемчээли 3121225 рубль болган, оларның 1129737 рубльди төлеткен.

Бо хуусаа иштинде озал-ондак саны 2,0 хуу кудулаан-даа болза, амы-тыныңдан чарылган кижилерниң саны 28,8, а кемдээн улустуң саны 8,6 хуу өскен. Эзирик чолаачыларның хайындан 34 орук озал-ондаа болган.

Республика иштинге бүрүткеттинген орук озал-ондааның 50 хуузу Кызылдың девискээринге болган. Таңды, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарында база Ак-Довурак хоорайларда орук озал-ондактарының саны өзүп турар.

Хүндүлүг чолаачылар!

Удавас сентябрь, уруглар школаларже барып эгелээр. Оон аңгыда Тыванын Россияның составынга эки тура-биле киргениниң 60, Кызылдың тургустунганындан бээр 90 чыл ою болур. Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруу дээш силерге улуг харыысалга онаажып турар-дыр. **Ынчангаш:**

♦ силерниң автомашинаңар – улуг айыылдың үнүп болур дөзү дээрзин утпайн, эзирик тургаш, руль артынче олурбаңар;

♦ хоорайның кудумчуларынга халдып чорааш, дүргениниң хемчээлдерин база айыыл чок болур хемчээлди сагып, орук демдектериниң негелделеринге чагыртып туруңар;

♦ орук шимчээшкининиң чадаг киржикчилеринге, ылаңгыя бичии уругларга, кичээнгейлиг болуңар. Орук эртер шыйыгларга чоокшулап келгеш, машинаңарны оожумнадып, чадаг кижилерни эрттириңер;

♦ орук шимчээшкининге шаптык болдурбазы-биле автомашинаңарны чогуур черлерге доктаадып, тургузуп туруңар;

♦ орук озал-ондаа болган черден дезипкени дээш кеземче харыысалгазы онаажыр дээрзин утпаңар;

♦ школалар чанынга келгеш, онза кичээнгейлиг болуңар.

Уругларның кичээнгейинге!

Эргим уруглар, 2004 чылдың сентябрь 9-тан 1-ке чедир бистиң республикавыстың төвү Кызылга Тыванын Россияга каттышканының 60, Кызылдың тургустунганындан бээр 90 чыл оюн байырлап эрттирер болгай бис.

Ол хүннерде хоорайга машина-балгат көвүдээр, ынчангаш силерниң кадыыңарга болгаш амы-тыныңарга кичээнгейни улгаттырары-биле дараазында орук дүрүмнерин сагыыры чугула:

орукка чадаг-терге мунуп алгаш чоруурунарда кичээнгейлиг болуңар (чадаг-тергени 14 хар четпээн уруглар, оолдарның орукка мунары хоруглуг);

кудумчу кежерде чүгле чадаг кижилерниң эртери-биле тускай кылып каан оруктан эртиңер.

Бир эвес 14 хар четпээн болзуңарза, орукка чадаг-терге мунмайн, аңаа көрдүнген тускай шөлчүгештерге, паркка, бажыңыңар чоогунга азы стадионга мунуп болуп силер.

Орук шимчээшкининиң чурумун хажыдары, чадаг кижилерниң орукка шын эвес алдынары – орукка озал-ондакты тывылдырып, хөй бичии чаштарны бертик-межел кылып, харын-даа амы-тыныңдан чарып турар. 2004 чылдың эрткен 7 айының иштинде бистиң республикавыс иштинге 31 орук айыыл-халавы назы четпээн уругларның киржилгезибиле болган. Ооң иштинде 7 назы четпээн уруглар амы-тыныңдан чарылган, 28 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган болуп турар. Ынчангаш, эргим уруглар, оваарымчалыг болуңар!

Эрес-оол ХААЖЫК,
ТР-ниң ОШАЧКИ-ниң начальниги, милицияның подполковниги.

1944-2004 1914-2004

Бөгүн — российжи Кинонун хүнү

"ЧОННУҢ ЫРААЖЫЗЫ"

"Шынның" номчукчуларынга РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустуң артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң кежигүнү М.М.Мунзуктуң "Чоннуң ыраажызы" деп сактыышкынын сонуургаттым. Чырык өртемчейден чарлып чоруткан Тываның кайгамчык салым-чаяанныг артистеринге чоргаарланып, оларның чырык адынга мөгейиишкинивис илерели болзун.

Мен Виктор Шогжаповичини эң-не баштай 1932 чылдың чайынында ССРЭ-ниң элчин чериниң совет хамаатылар клувунуң "орус ойнаар-бажыңынга" көрген мен. Тыва бижиктиң үндезилекчилериниң бирээзи А.А.Пальмбах-биле иелээ орус аялга-биле тыва сөстүг ыры ырлап үнүп келген:

"Андазындан садып алгаш,
Алышкы дег ажылдаалы.
Тракторлан садып алгаш,
Дуңмашкы дег ажылдаалы".

Ол клубка элчин чериниң ажылдакчылары, башкылар орус дылга концерт, шиилерни көргүзүп турганын көргеш, "клуб" деп сөстү ажыглавайн турган болгаш, ону "орус ойнаар-бажың" дижип турганывыс ол.

Көк-оол ынчан сценага дыка онзагай көзүлген. Дурт-сыны чазадак, бажының дүгүн аткаар саглаш кылдыр октап каап турар, кончуг хөглүг, көрүкчүлерниң сонуургалын дораан хаара тудуптар ындыг талантылыг кижи болган. "Кавказ танцы!" деп, адыш часкап көрүкчүлер дилеп турар чоржук. Көрүкчүлерниң дилээ-биле артизивис Көк-оол бир селемени аксынга ызырып алгаш, ийи холунга бирээ-бирээни туткаш, эзиннелдир танцылап, ээргиштелдир бөелденип турда, буттары шуут черге дегбес.

Ол чайын Виктор Шогжапович КУТВ дооскаш келген турган үези чүве. Москвага дөрт чыл иштинде быжыг билиг-биле чепсегленген культураның чеиишкиннери-биле таныжып алган кижи ажыл-ишче шымныгып кирипкен. Сценага улусту кайгадып турганы-биле чергелештир спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге база ол тергиидеп турган: колдуктааш-биле кылаштаарынга, турникке ойнаарынга, дошка фигурлуг чуңгулаашкынга, хаактаарынга аажок ынак кижи. Ол үеде спорт дериг-херекселдери чаа-ла көстүп кээп турган. Амыдыралда болуушкуннарны кичээнгейлиг хайгаарап, чедер-четпестерни мергенибиле чогаалдарынга сойгалап турган. Эскериичел болуп, амыдыралдың чогумча чок талаларының бажын дозарының, ону моон соңгаар болдурбазының кичээндириг арга-хевирлерин ол бодунуң чогаалдарынга билдилиг ажыглап чораан. Бо талазыбиле ол өскелерден илергейибиле ылгалып турган. Спортка хөңнү чок, чалгаа-шүшпең кижилерни шүгүмчүлээн чаңгыс көжегелиг "Чалым-Хая" деп комедияны бижээн.

Тыва бижикти чогааткаш, чон чаа-ла өөренип эгелээн үеде чогаал ажылы кылыры чүгле билиг-мергежилди эвес, а чүткүл-сорукту негеп турганы чугаажок. Тыва шии чогаалының эң-не баштайгы "чазылган чечээн" Виктор Шогжапович салган дээр болза, черле чазыг болбас. Баштайгызының соонда улай-улай солун шиилерни ол бижигилээн.

Кайгамчык "Хайыраан ботту" ол ынчан эки тура шии бөлүүнүң киржикчилери-биле тургускан чүве. Көрүкчүлерге аажок дээштиг кылдыр ойнап турганы дээрге-ле, ооң күжениишкинниг ажыл-ижиниң херечизи болур.

Шиилерге аялга таарыштыр чогаадып эгелээн соон дарый, ырыларны база бижип эгелээн. "Пионер чараш", "Аныяктар" болгаш өске-даа ооң чогааткан ырларын чон амдыгаа чедир ырлажып турар. С.А.Сарыг-оолдуң сөзүнге ("Көвей хемнер кедезинден чуглуп баткаш") чогааткан аялгазы-биле тыва радио дамчыдылгазын эгелээр. Ооң ырларында бир-ле онзагай "чаагай амданныг" шынар сиңниккен, дыңнааргa тааланчыг. Ырлары ооң амыдыралда аажычаңы ышкаш, хоюг-чымчак. Аас чогаалындан үндезин ап, ону шын, чогаадыкчы езу-биле ажыглап, бодунуң аянынче киирип, тывынгыр ажылдап келгенинден ооң ырларының сагышсеткилге сиңниичел күжү ында.

Тыва чоннуң эң баштайгы композитору, драматургу, чоннуң ыраажызы Виктор Шогжапович Көк-оолдуң салгакчылары хөй. Бөгүн ол бистиң аравыста чок-даа болза, чонга өлүм чок чогаалдарын арттырып каан.

"ДЕРСУ УЗАЛА"

Караңгы дүмбей эзим ортузунда чалбыыштыг одаг. Ооң чанында Арсеньевтиң отряды дыштанып чыдар. Эзимниң ыржымын хенертен бир-ле шимээн үрептер. Аян-чорукчулар отту чаштап,"адыг келген бе?" дижип, дүүреп үнер. Кижи бүрүзүнүң холунда боо белен. Дааш үнген черден кижи ыыды дыңналыр. Хөлзээзин чавырлы бээр. Үвүр-савырын чүктеп алган, чолдак сынныг аңчы ашак одаг кыдыынга долдаш-далдаш базып кээр. Сегел салдыг, кажар угаанныг, сыгдыгыр карактарлыг, хөректээш тон ышкаш чолдак тоннуг, чымчак идиктерлиг, шала чаяңнааш кылаштыг Максим Мунзук – Дерсу Узала экранга ынчаар көстүп келир. Кандыг сөөк кижи силер?—деп, казактарның бирээзи айтырар.

—Гольд. Адымны Дерсу Узала дээр.

—Бо черниң топографтыг шинчилелин кылыр дээш келген улус бис, биске орук баштакчызы болуп көрүңер—деп, отрядтың капитаны Арсеньев оон дилээр.

Арсеньевтиң ролюн дуржулгалыг кино артизи Юрий Соломин ойнап турар. Тайганың чажыттарын эки билир Дерсу биле Арсеньев бо-ла сүмелешкен чоруур. Дерсу — ажык сеткилдиг аңчы. Ол чүнү-даа тайганың шыңгыы хоойлулары-биле хемчээп, аңаа чижеглеп чугаалаар. Малгаш-баларлыг, тулаалыг эзимнерни, шорааннныг кадырберттерни, шапкын хемнерни кежир отрядты ол эдертип чоруур. Уссурийниң коргунчуг араатаны – тайга ээзи парны боолапкаш, бодунуң улузунуң пар атпас (өлүрбес) чаңчылын үрепкенинге аажок хомудаар. "Амба мени уйгу-дүжүмде диирең дег, истеп-сүрүп чоруп берди, амырдыш көрбестедим" – деп, ол Арсеньевке чугаалаар.

Кинонуң ийиги сериязында Дерсу — Хабаровскиде Арсеньевтиң бажыңында. Ол столга чаңчыкпаан болгаш шала кырынга маспактанып олура чемненир. Ооң дөспес сеткилсагыжы — таңды кырында, хостуг-шөлээн делгемнерде. "Капитан, даглардыва мени ыдып чоргузуп көр. Маңаа олурарга чалгыны чок өдүрекбиле дөмей-дир. Хааржакка канчап чурттаар боор" деп, ол элдепсинип турар.

Максим Мунзук Дерсунуң кижизиг чоруун, ажык сеткилин, өөрүшкү-маңнайын, мунгаралын дыка чедимчелиг ойнаан. Соломинниң оюну база Мунзук-биле үннежип, бот-боттарын деткижип турар.

Делегейниң 9-ку кинофестивалынга "Дерсу Узалага" алдын шаңналды – Оскар шаңналын тывыскан. Тыва артистиң аталдары ынчаар бүгү делегейге диңмирээн.

ААС-КЕЖИКТИГ ӨГ-БҮЛЕ

Максим Монгужукович биле Кара-кыс Намзатовна Мунзуктарның өг-бүлезин Тывада танывас, билбес кижилер чок. Олар аныяк-чалыы үезинден-не тыва театрны тургусчуп, чонунга бараан болуп келген.

Кара-кыс Намзатовна — тыва чериниң «айлаң-кужу», тергиин ыраажызы. Оон аңгыда салымчаяанныг шии артизи, аас чогаалының чыыкчызы, шүлүкчү. В.Ш.Көк-оолдуң "Хайыраан бот" деп шиизинге Караның ролюн ойнааны тыва уран чүүлдүң төөгүзүнге шии чогаалының алдын фондузу болуп арткан.

1957 чылда Кара-кыс Намзатовна тыва ырларны пластинкага бижидери-биле улуг ажылды кылган.

"Бодуларны аас-кежиктиг деп санаар силер бе?"—деп айтырыгга Кара-кыс Намзатовна мынча деп харыылаан: — Аас-кежиктиг деп санавас аргажок. Кара чажымдан улгаткыже солун, долу чуртталганы чурттап келдим. Өг-бүлевис сонуургалы чаңгыс аай — уран чүүл. Кижизидип өстүрген ажы-төл база эки кижилер болган. Мээң ойнап чорааным Караның ролюн ам уруум Галина ойнап турары меңээ дыка-ла өөрүнчүг.

Россияның болгаш Тыванын Улустуң артизи Кара-кыс Намзатовна Мунзуктуң 75 харлаанын демдеглеп турда, В.Дамдын-оол мындыг одуругларны аңаа тураскааткан:

Эрге-кара чажыңдан-на
Эдиски дег чоргаар үнүң
Элегеске, Межегейге
Эжиң-өөрүң мактап чорду.

Ада-иең чаяап төрээн
Ажыл-ижиң дээжизи
Алдар-аттыг артист чедир
Аравыска өзүп келдиң.

Хомус ышкаш хоюг үннүг,
Хомду болган хөңү сынныг,
Кайгамчыктыг артизивис
Кара-кысты билбестер чок.

Бөгүн – российжи Кинонуң хүнүнде тыва кино уран чүүлүнге улуг үлүүн киирген бо алдар-аттыг өгбелеривистиң дугайында архив материалдарын силерге сонуургаттывыс, хүндүлүг номчукчу.

Седип-оол ИРГИТ белеткээн.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда республиканың иштинге 92 кемхерек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген. Оларның иштинден аар херектерден 6 өлүрүүшкүн, 5 күштээшкин, 1 дээрбечи чорук, 10 үптээшкин, 23 оор чорук болган; кадыкшылга аар хораны сагыштыы-биле чедиргенинден 3 кижи амы-тынындан чарылган, 16 кижиниң кадыкшылынга аар хораны сагыштыы-биле чедирген, наркотиктиг болгаш психотроптуг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 19, боо-чепсекти хоойлуга удур шыгжаан болгаш туткан 1 таварылга болган.

■ Август 16. Кызыл. 20 харлыг Д. Эрес кады арагалаан эштери-биле маргышкан. Түңнелинде Эрес республиканың төп эмнелгезинче бажында кемдээшкинниг, хендирбези болгаш ээгилери сынык кирген. Каразыттырып турар 36-37 харлыг үш кижини туткан.

■ Август 17-ниң эртенинде Эрзин суурнуң Иргит Шагдыржап кудумчузунга 59 харлыг Е. Сергей дээрзиниң хөрээнде чидиг херексел кирген балыглыг өлүг мөчүзү тывылган. Иштики херектер органнарының ажылдакчылары буруулугларны тывары-биле оперативтиг истелгени чоруткан. Каразыттырып турар кижилерниң бирээзи дүне када кудумчуга Е. Сергейге ужурашкаш, ооң хөрээнче бижектээн болган. Каразыттырып турар кижилер ол үеде эзирик турган.

■ Ол-ла хүн Чадааананың 4 дугаар школазында чазаныкчы биле мастер кады арагалааш, бирээзи өскезиниң амы-тынынга четкен болган.

■ Кызылга ОПТУ-1 чанынга чеди харлыг оолду машина таварааан, бичии оол рестөпэмнелгеге амы-тынындан чарылган. Херек кылган машина дезипкен болган. Оперативтиг истелге ажылдарын чоруткаының түңнелинде, "Тойота-Карина" деп автомашина тывылган. Автомашинаның ээзиниң сөстери-биле алырга, ол хүн машинаны ооң кадайы мунуп хүнзээн болган. Херечилерниң чугаалап турары-биле алырга, машина мунуп чораан орус омак-сөөктүг херээжен кижи оолду үстүрүпкен соонда, машиназын доктаадыпкаш, машинадан чаш уруг тудуп алган үнүп келгеш, оолче көрүп туруп-туруп, халдып чоруй барган. Ооң соонда ол машинаны ашааның ажылдаар чериниң чаныңга тургузуп кааш, бажыңынче өске машина-биле чорупкан.

■ Август 18-те хоорайның 2 дугаар милиция салбырынче Ш.деп хамааты билдириишкин киирген. Август 16-дан 18-ке чедир ооң Кечил-оол кудумчузунда бажыңынче көзенек дамчыштыр киргеш, билдириишкин ээзиниң угбазының телевизорун, ийи видеомагнитофонун оорлап аппарган болуп турар.

■ Ол хүн Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурунуң "Серебрянка" дачаларындан херим иштинге турган ак өңнүг, М 688 АН 17 дугаарлыг ВАЗ-2108 автомашинаны билдинмес кижилер оорлап аппарган.

■ Август 19-та Кызыл кожууннуң ИХК ажылдакчылары "Элегес-Аксы" постузунга Сүт-Хөлден Кызылче бар чораан автобуска Алдан-Маадыр сумузунда чурттап турар назы четпээн О. деп уругдан 16 от хааржаа ишти гашишти тыпкаш, хавырган.

■ Август 21-де Лопсанчап кудумчузунга Р. деп хамаатыны билдинмес кижилер коргудуп турган, ооң куу өңнүг ВАЗ-21015 деп автомашиназын хунаап алган. Ук машинаны ол-ла хүн "Орбита" кезээнден тыпкаш, ээзинге эгиткен.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

КИЖИ ЭКИЗИ ООН ЭРТПЕС

Чырык өртемчейге кижи кылдыр чаяаттынар деп аас-кежии каяа турар деп. Ынчангаш кижиниң «кижиниң чаражы— ооң бүдүжүнде» дээни чиге-ле сөглээн сөс.

Алексей Хунаевич Аирни бүдүн Тыванын чону билир дизимзе, хөөредиг болу бербес боор. Хоочун журналисти 1987 чылдан бээр билир мен. Ынчан «Шын» солунга ажылдап эгелээн үем ол чүве. Редакторувус (ам бистиң аравыста чок) В.С.Шаравии турган. Ол үеде ажылдакчыларның хөйүн канчаар ону. Дүъш бетинде, 11 шак үезинде ажылдакчыларга сула шимчээшкин кылдыртыр турду. Ону (ам бистиң аравыста чок) Ө.О. Монгуш организастап чорудуп турган.

Бо-ла чорааш Алексей Хунаевичиниң аажы-чаңының оожумтоптуун дораан эскерген мен. Кандыг-даа бачым чай чок турда, кижи сүме айтырып чеде бээрге, ындыг-мындыг деп ойталап чыткаанын көрбээн мен. Бөдүүн, биче сеткилдиг, баштак-хөглүг, кижилер-биле чугаалажып-даа билир.

Кижилер Алексей Хунаевич ышкаш болур болза, кандыг боор. Дыка-ла бүдүштүг кижи. Чоокта чаа чорук аайы-биле кире бээримге, чай чок олурган хирезинде мээң-биле хөөрежип, чүнү канчап ажылдап турарымны, кадыымны, өг-бүлемни сонуургап айтырып орду. 1987 чылда баштай көргеним олчаан оожум-томаанныг, хөглүг-баштак хевээр. Кижилер шупту ындыг болган болза деп бодал башка кирер.

Алексей Хунаевич-биле кады кылган ажылывысты түңнеп чугаалап шыдавас мен. Эш-өөрүвүс, чон ону билир. Ооң чиңгине херечизи — «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп атты ооң алганы. Ынчангаш «Шынның» хоочуну, аныяктарның дагдыныкчызы, биче сеткилдиг, бүдүштүг акымга төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, аас-кежикти, демир-үжүү ам-даа чидиг боорун күзедим.

Ирина БЮРБЮ.

Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаарының

ПРОГРАММАЗЫ

Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаарынга кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның делегациялары, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглериң киржикчилери, аалчылар **2004 чылдың сентябрь 8-9 хүннеринде** кээп эгелээр.

Кожууннардан болгаш Ак-Довурак хоорайдан келген делегацияларны, республикадан дашкаар черлерден аалчыларны Чазак Бажыңында 103 кабинетке, (тел: 1-30-89, 1-04-40), ол ышкаш Кызыл хоорай чагыргазынга (Ленин кудумчузу, 32, тел: 1-00-34, 1-15-57, 3-43-49) бүрүткээр, байырлал парадының болгаш өске-даа культура-массалыг хемчеглериң киржикчилерин—Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызынга (Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46, тел: 1-11-77, 3-66-22, 3-77-35), аътты болгаш ооң ээзин эң эки дериир көрүлде-конкурстуң, аът чарыжының, национал тыва хүрештиң болгаш өске-даа спортчу хемчеглериң киржикчилерин—Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызынга (Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 25, тел: 1-06-64. 1-33-09), өглер хоорайжыгажының организакчыларын болгаш киржикчилерин—Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга (Московская кудумчузу, 2, тел: 5-13-58, 3-29-71, 5-14-47, 5-14-96) бүрүткээр.

СЕНТЯБРЬ 9-ТА

11.00-14.00 — аътты болгаш ооң ээзин эң дээре дериириниң республика көрүлде-конкурузу.

(Эртер чери Тос-Булак аржаан)

14.00-16.00 — Тыва Республиканың аът чарыжының талазы-биле чемпионадының киржикчилериниң парады

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

16.30-18.00 — Тыва Республиканың "2004 чылдың күштүг кижизи" деп күш талазы-биле хөй хевирге маргылдаазы.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

16.00-16.30 — "Россия—Тыва 60 чыл кады" деп фото-делгелгениң ажыдыышкыны.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

17.30-21.30 — Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга турааскааткан байырлыг хурал.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

18.00-21.45 — кожууннар болгаш хоорайларның уран чүүл коллективтериниң—"Тыва—бистиң өргээвис" деп республика фестивалының лауреаттарының болгаш дипломантыларының концерти.

(Болур чери Арат шөлү)

22.00 — Арат шөлүнге байырлал фейерверигги.

СЕНТЯБРЬ 10-ДА

8.00-12.00 — тус черниң үлетпүрүнүң,уран чүүлдүң, ус-шеверлериниң, суй белектер продукцияларының ярмарка-садыглаашкыны.

(Болур чери Улусчу чогаадылга бажыңы, Щетинкин-Кравченко, 46)

9.00-16.00 — Тыва Республиканың аът чарыжының талазы-биле чемпионады.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

Челер, чыраалаар 4 хар чедир аъттарның 10 км черге чарыжы (2 долганыг).

Эзерлиг челер аъттарның 15 км черге чарыжы.

Эзерлиг чыраалаар аъттарның 15 км черге чарыжы.

4 хар чедир аъттарның 20 км черге чарыжы.

4 хардан өрү назылыг аъттарның 30 км черге чарыжы.

10.00-13.00 — Өглер хоорайының байырлыг ажыдыышкыны.

Кожууннарның болгаш хоорайларның боттывынгыр уран чүүл коллективтериниң—"Тыва—бистиң өргээвис" деп республика фестивалының лауреаттарының болгаш дипломантыларының концерти.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

10.00-11.30 — Тыва Республиканың ча адарынга маргылдаазы.

(Болур чери Совет Тыванның 5 чылы стадион)

12.00-13.00 — АЭРО-ШОУ. Новосибирскиде РОСТО-нуң ужар чүүл-спорт клувунуң спортчуларының көргүзүглери.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

14.00-19.00 — Тыва Республиканың национал хүрешке 18 хар чедир аныяктар аразынга маргылдаазы.

(Болур чери Совет Тыванның 5 чылы стадион)

17.00-23.00 — Тыванның болгаш Россияның уран чүүл мастерлериниң,"Тыва—бистиң өргээвис" деп республика фестивалының лауреаттарының болгаш дипломантыларының киржилгези-биле байырлалдың концерт программазы.

Концерт ди-джей Грува. Аныяктар дискотеказы.

(Болур чери Кызыл хоорай чагыргазының бажыңының мурнунда шөл)

18.00 — Тыва Республиканың симфониктиг оркестриниң күүселдези-биле классиктиг хөгжүм концерти.

(Болур чери Тыванның күрүне филармониязы)

19.00 — У.Шекспириниң "Король Лир" деп шиизи.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

СЕНТЯБРЬ 11-ДЕ

10.00-12.30—Республика кожууннарының коллективтериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларының, албан черлериниң болгаш Кызыл хоорайның школалар коллективтериниң байырлыг чыскаалы.Кызыл хоорайның 90 чылынга турааскааткан театржыткан көргүзүг.

(Болур чери Арат шөлү)

9.00-13.00 — Тыва Республиканың 42 км 195 метр черге марафонга эр, херээжен улус аразынга маргылдаа.

(Старт —"Чедер" курорт, финиш—Арат шөлү)

10.00-12.00 — кожа девискээрлерден келген спортчуларның киржилгези-биле Тыва Республиканың мотокросска бирги чер дээш маргылдаазының ажыдыышкыны.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

13.00-18.00 — Тыва Республиканың национал хүрешке чемпионады.

(Болур чери Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында "Хүреш" стадион)

19.00-22.00 — "2004 чылдың даңгыназы" деп мода болгаш стиль талазы-биле республика конкурузу.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

Республиканың Организастыг комитеди.

Оптуг-кажар кижилер айыылдыг-ла

МӨЛЧҮКЧҮЛЕР ТУТТУРГАН

Россияның улуг хоорайларында мөлчүүшкүннүң хевирлери дыка сайзыраан. Кажар мөлчүкчүлериң ажыл-чорудулгазын улус эки билир апаарга, олар бичии регионнарже шургуп кирип эгелээннер. Чоокта чаа Кызылга соңгаартан келген мөлчүкчүлер туттурган.

2004 чылдың июль 28-те Кызылдың ИХЭ-ниң дежурный кезээнче хоорай иштинде ВАЗ-2106 машиналыг дөрт оол биле бир херээжен чиик өртекке бараан садып, улус мөлчүп турар деп, медээ келген. Ол-ла хүн 17 шак үезинде найысылалдың төвүнге Кызылдың ИХЭ-ниң экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежир салбырының ажылдакчылары 5 мөлчүкчүнү туткан болуп турар.

Олар Красноярск хоорайда "Краз Тэц" рыногундан чиик өртектиг техниканы садып алгаш, ону аар өртекке саарарыбиле Кызылга чедип келген болган. Бир дугаарында оларның садып алыкчызы найысылалда чурттап турар пенсионер херээжен кижи болган. Бөлүктүң херээжен кежигүнү бүзүрээчел угбайга бодун пенсионерлерге ачы-дуза чедирер фирманың төлээзи кылдыр таныштыргаш, аңаа белек кылдыр электрилиг илиир, хөнек, баш таарар машина, ногаа кезер херексел биле массаж херекселин берген. Бараанның ниити өртээ 16 муң рубль, ындыг-даа болза фирма ачы-дуза чедирип турар болганда, бараанны халас бээр, үгле оларны чедиргени дээш 4 муң рубльди төлээр апаар силер деп, ол чугаалаан. Амыраан угбай бараанның өртээ, шынап-ла, 16 муң деп бодааш, 4 муң рубльди берипкен.

Мөлчүкчүлер 2-ги бөлүктүң инвалиди херээжен кижиге келгеш, оларның хуу фирмазы улуг-хүнде Кызылга чиик өртектиг ярмарка эрттирер, ынчангаш олар аңаа электрилиг хөнек, ногаа кезер херекселди, баш таарар машина белек кылдыр берип турар деп чугаалааш, бир эвес "чедиргениниң" өртээ – 3500 рубльди ам төлеп бериптер болза, улуг-хүнде ярмаркага киржирде 50 хуу чиигелделиг болур дээннер. Ол угбай акшаны саат чокка берипкеш, аалчыларның машиналыг халдып чоруптарын балкондан көрүп артып калган.

Өөрээн угбай ашаа келирге, чиик өртектиг бараанны садып алганын дыңнаткан. Ашаа кадайы мегеледип алган-дыр деп билип каапкаш, кадайындан машинаны айтырып алгаш, ону дилеп чоруп каан. Элээн каш бажыңнарны эрткеш, "Башня" кезээнден кадайының чугаалааны автомашинаны ол тып алган. Салон иштинге олурган бир аныяк эрден акшаны негээрге, демгизи кандыг-даа маргыш чокка акшазын эгидип берипкен. Бажыңынга чанып келгеш, бо болуушкун дугайында милицияже дыңнадырын ол кадайынга сүмелээн.

Ук бөлүк Кызылдың чеди чурттакчызын мөлчээн дээрзи байысаалга үезинде билдинип келген. Бо барымдааларга хамаарыштыр Кызылдың ИХЭ-ниң истелге эргелели кеземче херээн оттурган. Каразыттырып турар кижилерниң назыны 17-ден 20 харга чедир болган.

ТР-ниң ИХЯ-зы бо кижилерден когараан хамаатыларны **02** азы **3-49-22, 3-47-20, 3-32-97** телефоннарже долгаарын дилеп тур.

Лада ОЮН.

Бистиң баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:

«ЭХНАТОН» БААЗА ЧАЛАП ТУР

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттуң далганы 410 рубль (шоодайныы), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү — 23 рубльден өрү, макарон кылыглары — 13 рубльден өрү өртектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адрезивис:
Загородный, 19«а»,
Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9427. Чагыг 107.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.